

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ПРАВА

УДК 340.149:316.3

І. С. Канзафарова

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра цивільно-правових дисциплін
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ, ЇЇ МІСЦЕ ТА РОЛЬ У ПРАВОВОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

В статті визначається поняття правової доктрини, її місце та роль у правовому житті суспільства.

Ключові слова: правова доктрина, правове життя суспільства.

Загальновідомо, що ще в Стародавньому Римі юристи своїми тлумаченнями і роз'ясненнями безпосередньо сприяли розвитку права. Як вірно зазначають О. А. Підпригора та Є. О. Харитонов, римські юристи, надаючи окремим нормам потрібного змісту, необхідного напрямку своїми тлумаченнями законів, фактично створювали нові норми. З огляду на авторитет юристів та їх консультацій, такі тлумачення набули загальнообов'язкового характеру і вже в республіканський період стали окремою формою права. Однак найвищого розквіту римська юриспруденція досягла за часів принципату, коли центр правотворчої діяльності було перенесено від преторів до правознавців [1, с. 93–94].

Починаючи з Августа, римські імператори стали надавати окремим відомим юристам особливий привілей — *jus respondendi* (право давати сторонам спору свої висновки (рішення) нібито від імені імператора, які мали для судді обов'язкову силу). Зазначені рішення були обов'язковими лише для однієї конкретної справи, але судді керувались ними й при розгляді інших однорідних спорів. Поступово не лише такі формально надані *responsa*, але й іншим чином висловлені думки юристів, що володіли зазначеним привілеєм, стали суттєво впливати на юридичну практику, і згодом таким думкам стала приписуватись сила «як би закону» (*legis vicem*) [2, с. 197]. Крім того, вже наприкінці республіки римські юристи не лише здійснювали практичну діяльність, але й писали юридичні книги.

Римляни для визначення науки (вчення) використовували термін «доктрина» (лат. *doctrina* — вчення, наука). Сьогодні термін «доктрина» є ба-

гатозначним і може використовуватись: 1) як синонім слова «наука» (тобто у широкому розумінні); 2) для визначення конкретної теорії, певної системи поглядів окремого фахівця, а також для визначення керівної політичної програми (тобто у вузькому розумінні).

В сучасній юридичній літературі термін «правова доктрина» здебільшого використовується у вузькому розумінні. Так, вітчизняна юридична енциклопедія містить наступну інформацію щодо цього терміна: «Доктрина права — сукупність (система) наукових знань про певне правове явище. За відповідних умов Д.п. може бути розвинута у правову теорію з більшою чи меншою мірою узагальнення. Співвідношення між Д.п. і правовою теорією є до певної міри відносним. За умови, що Д.п. охоплює широке коло принципово важливих методологічних питань, вона може започаткувати розвиток відповідної теорії права. Але здебільшого Д.п. входить до теорії права як її складовий елемент» [3, с. 275]. Такої думки дотримується В. В. Копейчиков, який і є автором наведеного визначення.

У вузькому розумінні використовує зазначений термін й О. Костенко, на думку якого, правову доктрину можна визначити, як «уявлення про природу права, яким людина має керуватися, створюючи законодавчий акт або застосовуючи його», оскільки «застосування закону... неможливе без наявності правової доктрини у голові тих, хто його застосовує. Людина, яка береться застосовувати який-небудь закон без правової доктрини, нагадує «вершника без голови». Доктрина — це свого роду інструкція, без слідування якій, наприклад, користувач не може ефективно використовувати той або інший засіб (прилад, інструмент, препарати і т. п.)... У застосуванні закону роль керівного начала виконує те, що називається доктриною» [4, с. 43–44].

Поняття «правова доктрина» необхідно відрізнити від поняття «політико-правова доктрина», яке означає теоретично оформлені в доктрину (вчення) погляди на державу, право, політику, і складається з трьох компонентів: 1) логіко-теоретичної, філософської або іншої (наприклад, релігійної) основи; 2) сформульованих у вигляді понятійно-категоріального апарата змістовних рішень питань про походження держави і права, закономірності їх розвитку, про основні принципи права, його співвідношення з державою, особистістю, суспільством тощо; 3) програмні положення — оцінки існуючої держави і права, політичні цілі і задачі [5, с. 5].

Місце і роль правової доктрини в правовому житті суспільства змінювалися залежно від конкретної історичної епохи.

Так, наприклад, протягом тривалого часу доктрина була основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї; саме в університетах були головним чином розроблені в період XIII–XIX ст.ст. основні принципи права. І лише відносно недавно, з перемогою ідей демократії і кодифікації, першість доктрини була замінена на першість закону. Але і сьогодні доктрина відіграє суттєву роль у правовому житті суспільства. Саме вона створює словник і правові поняття, які використовує законодавець, встановлює методи, за допомогою яких «відкривають» право і тлумачать закони. Більш того, вона істотно впливає на самого законодавця (який часто

лише виражає ті тенденції, що були визначені в доктрині, і сприймає підготовлені нею положення), а також відіграє певну роль у застосуванні закону [6, с. 105–106].

В країнах загального права, і в особливості в Англії, де право первісно створювалося суддями-практиками і де науковій теорії приділялося значно менше уваги, ніж на Європейському континенті — в країнах романо-германського права, роль правової доктрини як джерела права традиційно недооцінювалась. Це було цілком природно і закономірно. Однак така недооцінка ніколи не мала фатального характеру. Ані на ранніх етапах розвитку англосаксонського права, ані на більш сучасному етапі певний вплив правової доктрини, виражений у самих різних формах, включаючи загальноновизнані праці вчених-юристів, ніколи повністю не виключався [7, с. 605]. Це знайшло відображення в сучасній теорії англійського права, яка розподіляє всі джерела права на дві групи: основні (закони, судові прецеденти і правові документи Європейського Союзу) та додаткові (звичаї, *авторитетні наукові публікації в сфері права*, судові звіти, канонічне право, римське право, матеріали Правової комісії) [8, с. 128–129].

До авторитетних наукових публікацій в сфері права належать дванадцять праць відомих авторів. Вони визнаються як достовірні інформаційні джерела, на які можна посилається як на історичні джерела права. Це, насамперед, коментар Гленвілла «Про закони та звичаї Англії» (1187 р.), трактат Брактона (1250 р.), «Інституції англійських законів» Кока (XVII ст.) та ін. [9, с. 71–72].

На сучасному етапі розвитку правової системи Англії та інших країн загального права наукові позиції видатних юристів як такі зберігають вельми важливе значення, але протягом останніх десятиліть чітко визначилась тенденція до зменшення значення правової доктрини як джерела права, до послаблення її ролі в системі джерел англосаксонського права [7, с. 609].

Поряд із цим, в правових системах багатьох країн світу можна углядіти тенденцію до підвищення ролі правової доктрини в правовому житті суспільства. Так, аналізуючи вплив правової доктрини на правотворчі та правозастосовні процеси і розглядаючи її у широкому розумінні, не лише як систему ідей і поглядів, що формують цілісне уявлення про предмет і явище, але і як наукові праці юристів, що присвячені розгляду того чи іншого соціально значущого питання, як різні думки експертів, коментарі до законодавчих актів, юридичні документи, багато авторів доходять висновку, що в правотворчих і правозастосовних процесах сучасних країн доктрина виступає в якості одного із неформальних джерел права і має для юристів істотне значення [10, с. 10].

Значення правової доктрини для правозастосовної практики знаходить відображення в чинному законодавстві окремих країн. Так, наприклад, згідно з п. 1 ст. 14 Арбітражного процесуального кодексу Російської Федерації при застосуванні норм іноземного права арбітражний суд встановлює зміст цих норм відповідно до їх офіційного тлумачення, практики застосування і доктрини у відповідній іноземній державі [11].

В Україні формально доктрина не визнається джерелом права. Але очевидно, що право не може розвиватись без тісного взаємозв'язку науки та юридичної практики.

Будь-яка наука існує не заради самої себе, а у підсумку заради тієї користі, яку вона здатна принести суспільству. Хоча далеко не всі наукові дисципліни однаково корисні, а окремі результати наукових досліджень навіть завдають прямої шкоди суспільству, однак ідеал практичної корисності стоїть перед кожною наукою, навіть якщо вона розробляє новітні засоби знищення людей. І у кінцевому рахунку наука існує заради того, щоб забезпечити ефективність людської практики [12, с. 211].

Таким чином, між юридичною наукою та юридичною практикою існує тісний взаємозв'язок. З одного боку, юридична наука повинна вирішувати ті проблеми, які виникають у соціально-правовій сфері. З іншого боку, юридична практика здатна істотно впливати не лише на постановку наукових проблем, але й на спосіб їх вирішення.

Насамперед, юридична практика визначає цілі та основні задачі дослідження, вибір найважливіших і найактуальніших напрямків наукового пошуку. В процесі практичної діяльності звичайно виявляються прогалини та суперечності в законодавстві, помилки в його реалізації, певні погрішності правового регулювання. Разом з тим, саме на практиці у переважній більшості випадків розробляються ефективні засоби та оптимальні варіанти юридичних дій, які потребують теоретичного осмислення. Крім того, юридична практика не лише надає емпіричний матеріал для науки, але й є одним із найважливіших критеріїв істинності, цінності та ефективності наукових досліджень [13, с. 150–151].

Теоретичні дослідження повинні задовольняти потреби практики, базуватися на її матеріалах, а практика, в свою чергу, — спиратися на науково обґрунтовані рекомендації та висновки. При цьому характер впливу науки на практику багато в чому обумовлений характером певних наукових досліджень: є вони фундаментальними чи прикладними, теоретичними чи емпіричними, описовими чи евристичними тощо. Але у будь-якому разі юридична наука відноситься до суттєвих факторів, що детермінують практику [13, с. 150–152]. А якщо це так, важко зрозуміти «неуважне» ставлення вітчизняного законодавця до результатів наукових юридичних досліджень в процесі підготовки багатьох законопроектів. Адже врахування теоретичних основ правового регулювання відповідних суспільних відносин дозволило б уникнути елементарних юридичних помилок у змісті нормативно-правових актів, що, у підсумку, сприяло б підвищенню ефективності дії права.

Література

1. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.
2. Покровский И. А. История римского права / Вступит. статья, переводы с лат., научн. ред. и коммент. А. Д. Рудокваса. — СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1998. — 560 с.

3. Копейчиков В. В. Доктрина права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: «Укр. Енцикл.», 1998. — Т. 2. Д-Й. — 1999. — С. 275.
4. Костенко О. Кримінальний кодекс і доктрина // Право України. — 2004. — № 7. — С. 43–47.
5. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юридическая литература, 1997. — 576 с.
6. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова. — М.: Междунар. отношения, 1998. — 400 с.
7. Марченко М. Н. Источники права: Учеб. пособие. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 760 с.
8. Романов А. К. Правовая система Англии: учеб. пособие. — М.: Дело, 2000. — 344 с.
9. Гражданское и торговое право зарубежных государств: Учебник. Отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. — 4-е изд., перераб. и доп.: В 2 т. — М.: Международные отношения, 2006. — Т. I. — 560 с.
10. Голососков Л. В. Правовые доктрины: от Древнего мира до информационной эпохи. — М.: Научный мир, 2003. — 320 с.
11. Арбитражный процессуальный кодекс РФ (АПК РФ) от 24.07.2002 N 95-ФЗ // КонсультантПлюс [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/apkrf/>
12. Современная философия науки: А. А. Ивин. — М.: Высш. шк., 2005. — 592 с.
13. Общая теория государства и права. Академический курс: В 3 т. — Изд. 2-е, перераб. и доп. Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. — Т. 3. — 528 с.

И. С. Канзафарова

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПОНЯТИЕ ПРАВОВОЙ ДОКТРИНЫ, ЕЕ МЕСТО И РОЛЬ В ПРАВОВОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье определено понятие правовой доктрины, обозначены ее место и роль в правовой жизни общества; показана тесная взаимосвязь юридической науки и юридической практики, которая проявляется в том, что, с одной стороны, юридическая наука призвана решать проблемы, возникающие в социально-правовой сфере, с другой — юридическая практика способна существенно влиять не только на постановку научных проблем, но и на способ их решения.

Ключевые слова: правовая доктрина, правовая жизнь общества.

I. S. Kanzafarova

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**THE CONCEPT OF THE LEGAL DOCTRINE AND ITS PLACE
AND ROLE IN THE LEGAL LIFE OF THE SOCIETY**

Summary

The concept of the Legal Doctrine, its place and role in the legal life of the society has been defined in the Article. The Author has demonstrated how the legal science and the legal practice are intertwined, which can be seen in the following: on the one hand, the mission of the legal science is to solve problems arising in the social — legal sphere; on the other hand, the legal practice is capable to influence essentially not only the statement of scientific problems, but also the way of resolving them.

Key words: legal doctrine, legal life of the society.